

UOT – 1(09)

Elnur Rüstəmov
AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏ VƏ QƏRB EKZİSTENSİALİZMİ

Məqalədə görkəmli Azərbaycan dramaturqu M.F.Axundov və ekzistensializm fəlsəfəsinin nümayəndələrindən olan K.Yaspersin dünyagörüşü müqayisəli təhlil edilir. Hər iki müəffəkkirin dünyaya, cəmiyyətə, azadlıq, həyat, humanizm, elm haqqında fikirləri araşdırılır. Müəllif mövcud fikirlərlə razılaşaraq bu qənaətə gəlir ki, M.F.Axundzadə bütün şüurlu həyatını Şərq xalqlarını oyatmaq, onları ictimai və milli intibah yoluna çıxarmaq uğrunda mübarizə işinə, onun maariflənməsinə həsr etmişdir. K.Yaspers kimi M.F.Axundzadə də ictimai inkişafın səbəbini cəmiyyətdən kənarda deyil, cəmiyyətin özündə axtarırdı.

Bəşər tarixi boyu insanlar öz mövcudluğunu, daha doğrusu, təbiətdəki digər canlılardan fərqli yaşam, duyum tərzinə malik həyatları olduğunu təsdiq etməyə çalışmışlar. Bunun özü isə düşüncə ilə bağlı bir məsələdir. Bu səbəbdən də müəffəkkirlər zaman-zaman həyatın anlamı üzərində müxtəlif mülahizə və yanaşmalar ortaya qoymuşdular. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir filosofun dünyagörüşünün formalaşmasına yaşadığı dövrün sosiomədəni təsiri danılmazdır. Çünki filosof, sosial şəraitin intellektual məhsulu kimi bəşəri mədəniyyətin dəyərlərinin daşıyıcısıdır. Düşünən insan sivilizasiyanın obyektiv zərurətini həyatı ilə uyğunlaşdırmağa çalışır. Mirzə Fətəli Axundzadə də belə müəffəkkirlərdən olmuşdur. Məqalədə biz M.F.Axundzadə yaradıcılığı ilə Qərb ekzistensializminin ortaq nöqtələrinə diqqətimizi yönəldərik. Ekzistensializm cərəyanının nümayəndələrinin həyata baxış tərzini Axundzadə yaradıcılığı arasında oxşar cəhətlər daha çoxdu. Biz, konkret olaraq bu məsələdə ekzistensializmin ən böyük nümayəndəsi Karl Yaspers və M.F.Axundzadə üzərində fikrimizi cəmləşdirməyə çalışırıq.

M.F.Axundzadə mədəni tərəqqi, müasirləşmək yolu ilə azadlığa nail olmağın mümkünlüyünə inanırdı. Bu inam Axundzadə yaradıcılığında qırmızı xətt kimi keçir. O özünün məşhur komediyalarını, “Kəmalüddövlə məktubları” adlı fəlsəfi traktatını, eləcə də digər əsərlərini bu məqsədlə yazıb yaratmışdır. Əlifba islahatını da bu niyyətlə aparmaq istəmişdir. Müasirləşməyi həyatının başlıca qayəsi hesab edən M.F.Axundzadə cəmiyyətə dair baxışlarında maarifçilikdən demokratik respublikaya qədər yüksəlməsi yeni dövr Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinin ən böyük nailiyyəti, uğuru idi. Müəffəkkir ilk dəfə olaraq Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrinə “proqres”, “sivilizasiya”, “fanatik”, “despot”, “patriot”, “politika”, “liberal”, “demokratiya”, “konstitusiya”, “respublika”, “parlament” və s. bu kimi ifadələrin izahını verməklə cəmiyyət haqqındakı baxışlara dönüş etmiş oldu. M.F.Axundzadə bütün şüurlu həyatını Şərq xalqlarının çox əsrlik cəhəlat yuxusundan oyatmaq, onları ictimai və milli intibah yoluna çıxarmaq uğrunda mübarizə işinə həsr etmişdir [3, s.24]. O, ağır irtica və istibdad şəraitində azadlıq, demokratiya və ictimai tərəqqi bayrağını yüksəklərə qaldırmışdır.

Eyni bir yanaşmanı biz Karl Yaspers fəlsəfəsində də görürük. Yaspers qeyd edirdi ki, insanın özü, onun düşüncəsi, fəaliyyəti, epoxası və dünyası, gündəlik həyat tərzini, onun daxili gücünün göstəriciləridir, - əgər sən həmin insanın düşündüklərini dərk etmək və onunla birlikdə fikirləşmək istəyirsənsə, bütün bunları kənara qoymaq olmaz. Özünüdərk fərdin azadlığının ifadəsidir ki, bu tezis də bildiyimiz kimi ekzistensializm fəlsəfi cərəyanının özəyini təşkil edir. Ekzistensializm I Dünya Mühəribəsindən sonra Avropada yaranan mənəvi boşluğa bir cavab olaraq ortaya çıxmışdı. Ancaq onun rüşeymləri daha əvvəllərə gedib çıxırdı. M.Haydegger “Avropa nihilizmi” əsərində sübut etməyə çalışırdı ki, presokratik fəlsəfədən sonra fəlsəfə, daha doğrusu, Avropa fəlsəfəsi lazımı istiqamətdə getməmişdir, nəticədə o özünün əsas vəzifəsi olan varlığı tədqiq etmək əvəzinə başqa problemlərlə məşğul olmuşdur. Onun əqidəsinə, Protoqor “insan hər şeyin meyarıdır – mövcud olanların və mövcud olmayanların” tezisini irəli sürməklə fəlsəfə üçün baş xətti müəyyənləşdirmişdir, la-

kin Avropa fəlsəfəsi bu xətdən uzaqlaşmaqla “nihilist” yol seçmişdir. Bununla insan mövcudluq kimi, subyekt kimi deyil, mahiyyət kimi axtarılmışdır. Yeni dövrdən başlayaraq fəlsəfə üzünü subyektə çevirməklə, subyektivliyi kəşf etməklə bu nihilizmi aradan qaldırmaq istiqamətində ciddi addımlar atmışdır [5, s.261-314].

Ekzistensializm varlıq, mövcudluq kateqoriyaları üzərində qurulan ontoloji sistemdir. Bu fəlsəfənin “mövcudluq fəlsəfəsi” və ya “ekzistensializm” adlandırılması da bununla əlaqədardır. Ekzistensializm Qərbi Avropa fəlsəfəsi tarixində xüsusi xidmətə malik olan dünya sistemidir. Bu təlim, qeyd edildiyi kimi, dərin köklərə malikdir, eyni zamanda dünyada “gələcəyin fəlsəfəsi” kimi çox geniş yayılmışdır. Tarixən varlıq anlayışı mövcud olan nə varsa – maddi və mənəvi olan hər şeyi əhatə edən kateqoriya kimi işlənmişdir. Sözün klassik mənasında dünya mahiyyət və mövcudluğun vəhdəti kimi anlaşılmışdır. Lakin ekzistensializm bu dixotomiyaya xüsusi məna verirdi. Varlığı, mövcudluğu önə çəkirdilər. Ekzistensialistlər qeyd edirdilər ki, varlıq ancaq insan mövcudluğu, həyat, yaşama, bəşəri mövcudluq, düşünənin, yaşayanın, fəaliyyət göstərəninin mövcudluğudur. “Ekzistensialist fəlsəfənin dilində mövcudluq həmişə və mütləq bəşəri varlığı ifadə edir” [2, s.29].

Ekzistensialistlərdə mütləq mövcudluqdan söhbət gedir, bu isə düşünənin, bilavasitə yaşayanın, fəaliyyət göstərəninin, haldan-hala düşəninin, həyəcan, qorxu, ehtiras, sevgi və s. halları keçirən insanın düşdüyü haldır ki, onu ekzistensiya adlandırırlar. Dünyada insana şeylər, proseslər, başqa fərdlər lazımdır, lakin bunlara o öz münasibətini göstərmək üçün mütləq mövcud olmalıdır. İnsana bilik lazımdır, bu mənada bilik, idrak haqqında elm kimi fəlsəfə və empirik elmlər də zəruridir. Lakin bütün bunlardan istifadə etmək və deməli, yaşamaq üçün insan mövcud olmalıdır. İnsan bilikdən istifadə edərək öz mövcudluğunu zənginləşdirir, bununla o özünə məxsus varlığı istehsal və təkrar istehsal edir. Bu mənada mövcudluq bir sirdir, fəlsəfə bu sirli, müəmmalı dünyaya can atır, bu dünya isə əbədi olaraq qapalı qalacaqdır; fəlsəfə ona çatsaydı “dərhal məhv olardı” [6, s.338]. Fəlsəfə ancaq insanda sirli qalan bu dünyaya onu suala tutmaq, müxtəlif hallarda təsvir etmək yolu ilə can atır. Ona görə də Yaspers yazırdı ki, “varlıq mənim yaradıcılığımıdır” [6, s.432], “mən dərk etdiyim şey deyiləm” [6, s.388], “insan tamamlana bilməz, mövcud olmaq üçün o zamanda olmalıdır” [6, s.411], ona görə də “həmişə insan nədir sualı qoyulmalıdır” [6, s.412].

Eyni bir problemin fərqli formada qoyuluşuna biz M.F.Axundzadə yaradıcılığında da rast gəlirik. Mütəfəkkir təbiətdə olduğu kimi cəmiyyətdə də ümumi bir inkişaf olduğunu qeyd edirdi. Filosof ictimai inkişafın səbəbini cəmiyyətdən kənarda deyil, cəmiyyətin özündə axtarırdı. Onun fikrincə, insan cəmiyyəti “vəşilik aləmindən” “mədəniyyət aləminə” qədəm qoyub daim tərəqqi yolu ilə inkişaf etmişdir. Bu inkişafın mühüm şərtləri elmin və maarifin öyrənilməsi, xalqlar arasında ittifaq, əmin-amanlıq, hüquq və qanunların insanlar tərəfindən gözlənilməsidir. Şərq xalqlarına nisbətən Avropa ölkələrinin tərəqqisi onların öz alim və filosoflarının sözlünə baxıb vaxtında elm öyrənməsi və sənayenin müxtəlif sahələrini inkişaf etdirməsidir. Avropa ölkələrinin tərəqqisini görən və Qərb filosoflarının, tarixçilərinin və iqtisadçıların əsərlərini oxuyan Axundzadə oradakı demokratiya, mədəniyyət, tərəqqi haqqında fikirlərini söyləmişdir. O, qeyd edirdi ki, azadlıq hər adamın öz şəxsiyyət və əmlakının sahibi olmaq hüququdur, bildiyi kimi ibadət etmək, başqalarının azadlığını pozmayınca qanundan qorxmaq vəsiləsi olmadan fikirləşmək, danışmaq, işləmək, tək və ya birlikdə fəaliyyət göstərmək hüququdur.

Axundzadə bütün həyat və fəaliyyətini müsəlman xalqlarını sarsıdan cəhaləti aradan qaldırmaq işinə həsr etmişdir. O dövrdə Şərq xalqlarının iqtisadi, elmi və mədəni sahələrdə tənəzzülü böyük mütəfəkkiri ciddi narahat edir, düşündürürdü. Bu gerilikdən xilas olmaq üçün çıxış yollarını axtaran filosof cəmiyyətin siyasi və mədəni həyatında əsaslı dəyişikliklər aparılmasını zəruri sayırdı [4, s.333].

Axundzadə humanizmin, şəxsiyyət azadlığı fikrinin atəşli carçısı olmuş, bu amal uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Axundzadə istəyirdi ki, həmvətənləri “müdhış despotizm” zülmündən azad olub, həyata ayıq gözlə baxa bilsinlər. Azadlıq ideyaları onun dünyagörüşünün mühüm ideya mənbəyi olmuşdur. Mütəfəkkirin fikrincə, xalq öz taleyinin sahibi olmalıdır, dövlət də xalqın mənafeyinə xidmət etməlidir. O, xalq dedikdə, birinci növbədə, zəhmətkeş kütlənin, əzilənləri nəzərdə

tuturdu. Ona görə də həm publisistik, həm də bədii əsərlərində onların mənafeyini müdafiə edir və bu yolda mübarizə aparırdı. Axundzadənin “hünər və şəxsi ləyaqət olmadan yüksək dərəcələrə çatmaq heç də şərəfət deyil, bəlkə rəzalət və həqarətdir” fikri bu gün də öz aktuallığını itirmir [3, s.29].

Cəmiyyətin və insanın tərəqqisi üçün bütün həyatı boyu yorulmadan mübarizə aparan Axundzadə yazırdı: “Mən... bəşəriyyəti sevən bir insanam, hər kəs insanları sevib, mədəniyyətin tərəqqisinə kömək edərsə, mən onun dostu və tərəfdarıyam”. Mən bəşəriyyətin düşməni olan və mədəniyyətin inkişafına əngəl törədənərdən kənarda, uzaqdayam” [1, s.158].

M.F.Axundzadə “Aldanmış kəvakib” əsərində göstərir ki, xalqın qanını sorub dövlət işində heç nə anlamayan Şah Abbas dövründə Yusif Sərrac kimi ağıllı, bacarıqlı, dövlət işini qanan və hakimiyyətə yaranan adamlar da vardır. Bütün hallarda cəmiyyətin idarəedilməsi sistemində maariflənməyi irəli sürürdü. Eyni yanaşmanı biz Ekzistensializm cərəyanında eləcə də Yaspersin yaradıcılığında rast gəlirik.

Açar sözlər: M.F.Axundzadə, K.Yaspers, cəmiyyət, azadlıq, humanizm, elm

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M.F. Əsərləri 3 cildə. III cild. Bakı: Elm, 1988, 386 s.
2. Больнов О.Ф. Философия экзистенциализма. СПб: Лань, 1999, 218 с.
3. Köçərli F. M.F.Axundovun dünyagörüşü. Bakı: Elm, 1999, 122 s.
4. Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı: İrşad, 1994, 340 s.
5. Проблема человека в западной философии. Под общей редакцией Н.Панова. М: Прогресс, 1988, 532 с.
6. Ясперс К.Т. Смысл и назначение истории. М: Республика, 1994, 527 с.

Эльнур Рустамов

МИРЗА ФАТАЛИ АХУНДЗАДЕ И ЗАПАДНЫЙ ЭКЗИСТЕНЦИАЛИЗМ

Резюме

В статье автор проводит сравнительный анализ мировоззрения видного азербайджанского драматурга М.Ф.Ахундзаде и известного представителя французского экзистенциализма К.Ясперса. Изучаются мысли двух мыслителей относительно мира, общества, свободы, жизни, гуманизма, науки.

Ключевые слова: М.Ф.Ахундзаде, К.Ясперс, общество, свобода, гуманизм, наука

Elnur Rustamov

MIRZA FATALI AKHUNZADEH AND WESTERN EXISTENTIALISM

Summary

The outlook of the eminent Azerbaijani dramatist M.F.Akhunzadeh and the representative of the existentialist philosophy K.Yaspers is comparatively analyzed in the article. The thoughts of two thinkers about the world, society, freedom, life, humanism are investigated.

Keywords: M.F.Akhunzadeh, K.Yaspers, society, freedom, humanist, science